

Світлана Смірнова,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

КОЛЕКЦІЯ ІДОЛІВ МУЗЕЮ СТАРОЖИТНОСТЕЙ. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті здійснюється огляд історіографії досліджень колекції ідолів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Автор робить спробу систематизувати наявний доробок дослідників стосовно ідолів, які представлені в колекції. Метою цієї роботи є звести в одне ціле напрацьований на сьогодні в цьому напрямку матеріал.

Ключові слова: ідоли, язичництво, Середнє Подністров'я, Музей старожитностей, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник.

У будинку Вірменського торгового дому з 2001 року розташовується Музей старожитностей, котрий складається з 4 залів та дворика, в якому створено лапідарій – колекцію кам'яних язичницьких ідолів. На сьогоднішній день колекція складається з 10 оригінальних скульптур (один ідол – Лоївецький – знаходиться в експозиції, присвяченій ранньому залізному віку) та однієї копії (Збруцький ідол). Назви ідолів походять від місця, де їх знайшли. Всі ідоли, представлені в колекції, знайдені на території Середнього Подністров'я. Дослідження цих скульптур дає нам важливу інформацію про язичницькі вірування слов'ян.

Вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей Поділля належить відомому подільському краєзнавцеві та церковному діячеві Ю. Сіцинському, який на основі систематизації та картографування здобутих даних підготував й опублікував працю «Археологическая карта Подольской губернии», що вийшла у світ у 1901 р. у «Працях XI археологічного з'їзду» [29]. Вчений зафіксував і систематизував близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку до періоду Київської Русі включно. Цим ґрунтовним дослідженням науковці активно користуються і на сучасному етапі [26]. Також, варто згадати відомого дослідника старожитностей Поділля В. Гульдмана, який у тому ж 1901 р. опублікував «Памятники Подольской старины (материалы к составлению археологической карты Подольской губернии)» [12; 29].

Великий внесок в історію вивчення язичництва Подністров'я зробив археолог І. Винокур. Матеріали його досліджень знайшли висвітлення в монографічних роботах «Історія та культура черняхівських племен» (1972 р.), «Давні слов'яни на Дністрі» (1977 р.), «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000 р.). На сторінках цих праць систематизовано велетенський матеріал про духовність населення першої половини I тис. н. е. в Подністров'ї [9, с. 107]. На карті зображено розміщення антропоморфних ідолів II-IX ст. н. е. між Дністром та Південним Бугом. Сюди входить і Збруцький ідол, проте, левову частку становлять пам'ятки черняхівського часу.

На лівобережній частині Середнього Подністров'я археологами досліджено залишки язичницьких святилищ: І. Винокуром та Г. Хотюном – у с. Ставчани [8, с. 109], В. Довженком і М. Брайчевським – у с. Іванківці [3; 4; 16].

1984 року археологи І. Русанова та Б. Тимошук дослідили городище-святилище на горі Богит, де колись встановлено було Збруцький ідол. Про це дослідження йдеться в їхній спільній монографії «Языческие святилища древних славян» (1993 р.). Язичництву присвячено також монографію російського археолога Б. Рибаківа – «Язычество древних славян» (1981 р.).

У 1989 р. у науковому журналі «Археологія» опубліковано статтю І. Винокура та Р. Забашти «Монументальна скульптура слов'ян», в якій вперше поділено черняхівські скульптури на кілька типів за іконографією та стилістикою [11].

Варто відзначити вклад С. Семенчука в дослідження язичницьких ідолів Середнього Подністров'я. Зокрема ряд статей таких як: «Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Сіцинського в Середньому Подністров'ї», «Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі», «Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я», «Язичницькі святилища ранньосередньовічної доби в Середньому Подністров'ї», «Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я: історія та археологія» містять цінну інформацію про дохристиянські божества нашого регіону. Серед ідолів, представлених у нашій колекції, у згаданих статтях міститься інформація про Пижівського, Лосевецького, Іванковецьких та Ставчанських ідолів.

У спільній статті В. Гуцала та С. Семенчука «Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі» подається детальний опис скульптури скіфського часу, яку у 1999 р. виявив один з авторів у дворі жителя с. Березівка [15].

Короткий огляд історіографії та джерел по вказаному регіоні подано в статті С. Семенчука «Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури населення лівобережної частини Середнього Подністрів'я в I тис. до н. е. – першій половині I тис. н.е.», де висвітлюється стан досліджень язичницьких ідолів. Автор багато уваги приділяє Збруцькому ідолу [24]. І не даремно, адже саме про Збруцького ідола написана чи не найбільша кількість наукових досліджень, та до нашого часу ведуться дискусії стосовно його походження.

Збруцький ідол знайдений 1848 року поблизу м. Гусятин у р. Збруч, оригінал зберігається в музеї м. Кракова (Польща). Ідол виконаний у формі чотирьохгранного стовпа висотою 2,54 м зі сторонами по 0,29 та 0,32 м. Кожна сторона ідола заповнена зображеннями, розділеними на три яруси, що відображає уявлення давніх слов'ян про триярусність Всесвіту. Голова ідола покрита круглою шапкою з полями й має чотири обличчя, повернуті на чотири сторони. На верхньому ярусі зображено два жіночих рельєфи, що тримають кільце та ріг достатку й два чоловічих, один з яких зображений з конем та шаблею. У середньому ярусі розташовані дві чоловічі та дві жіночі постаті, які взяли за руки. Біля однієї з них зображено дитину. У нижньому ярусі ідола на трьох сторонах зображено чоловічі фігури, на двох в профіль і на одній в анфас. Четверта сторона нижнього ярусу зайнята зображенням сонячного диску.

З часу відкриття ідола з'явилася велика кількість матеріалу, що стосується виявлення та дослідження Збруцького ідола яку з 1848 і до 1930-х років ХХ ст., зібрав та систематизував у своїй статті Ф. Д. Гуревич [13].

С. Семенчук виокремлює дві точки зору стосовно трактування Збруцького ідола: «В одній відстоюється приналежність Збруцького ідола до слов'янського бога, може Святовита; в іншій є спроби пов'язати цю пам'ятку з кочовими тюркськими народами і побачити в ній свого роду кам'яну бабу» [24, с. 48].

Представниками першої точки зору є переважна кількість дослідників – П. Батюшков, Б. Рибаків, А. Кіркор, Й. Лелевель та ін.

Наприкінці ХІХ ст. П. Батюшков у своїй праці зазначає, що ідол знайдено в р. Збруч поміщиком м. Гусятин Мечиславом Потоцьким. Трактуює Збруцького ідола, як бога Святовита (слов'янський бог). У своїй праці він трактує чотири голови ідола, як чотири сторони світу та прослідковує зв'язок з чотирма порами року. За автором, борода в ідола – це емблема хмар, меч – блискавка, поїздки на коні та битви з ворожими силами – картина грози. Як володар небесних громів, Святовит у переказах слов'ян виїздить вночі, у темряві хмар, боротися з демонами темряви, яких він вбиває блискавкою, проливаючи на землю дощ. Також при храмі Святовита тримали коня, на якому, вважалося, бог їздив щоночі. Автор також робить припущення, що «ідол був повалений в річку, коли подоляни були осяяні світлом християнської віри» [1].

Б. Рибаків у монографії «Язычество древних славян» датує Збруцького ідола ІХ ст. Він припускає, що оскільки Перун – бог-воїн був зображений не на головній лицьовій стороні, а на боковій, то він не зміг витіснити культ бога Рода, бо є лише ровесником Київської Русі [23, с. 19-20].

Б. Рибаків же зображення на Збруцькому ідолі трактує так: «Чотири божества знаходяться, як відомо, у верхній небесній сфері. Це два жіночих божества (Мокоша зображена з рогом достатку – на лицьовій стороні ідола, а Лада з обручкою – праворуч Мокоші), Перун – ліворуч Мокоші та невідоме чоловіче божество на задній стороні ідола. Площину землі з хороводом людей підтримує ще одне чоловіче божество, що зображене на колінах. З цим божеством нижнього світу природно ототожнити Велеса. Суттєва відмінність збруцької композиції від раніше відкритих ідолів полягає в тому, що символ достатку – ріг тут належить не чоловічому божеству, а жіночому, що очолює всю композицію» [23, с. 427]. Дослідник вважає, що обізнаний скульптор вирішив дати всю систему уявлень про богів, і на перше місце він поставив чоловіче начало (загальна фалічна форма скульптури), а на друге – жіноче (богиня на лицьовій стороні). Озброєний Перун витіснений на третій план. В одній площині з головною жіночою фігурою знаходиться бог, що тримає на собі землю з людьми. Ця лицьова центральна грань становить продуману єдність богині-матері та епіхтонічного бога-чоловіка, прихильного до людства, яким міг бути Велес [23, с. 427].

Б. Рибаків також зазначає, що справжність Збруцького Святовита не викликала сумнівів на той час. Він вважає, що Святовит втілює в собі давнє уявлення про поділ всесвіту на три зони: небо, землю та підземний світ. Верхній ярус – світ богів, середній ярус – земля, люди, які водять хоровод; статі людини відповідає стать божества. На лицьовій стороні біля плеча жінки є зображення дитини, що підкреслює ідею плодючості [23, с. 463]. Дослідник задається питанням про об'єднуючу ідею трьох зон та чотирьох сторін багатоплігурного Збруцького ідола. Він вважає, що вся композиція підпорядкована образу фалоса

(ідол був викрашений у свій час в червоний колір), як виразнику ідеї життя, розмноження, плодovitості [23, с. 463]. М. Вивраженецький також дотримується думки, що чотириохгранна форма ідола, заокруглена доверху, пов'язана з фалічними фігурами Японії, Китаю, Монголії, Тибету. Таке положення рук ідола є поширеним серед богів Азії. Шапка на голові ідола є також і в індійського бога. Тип обличчя в ідола, за Вивраженецьким, – монгольський [24, с. 49].

Представником другої теорії (тюркського походження) є В. Деметрикевич, який відносить всі кам'яні фігури до кам'яних «баб» тюркських народів. Серед кам'яних «баб» В. Деметрикевич виділяє групу так званих загадкових пам'яток, серед яких числиться ідол зі Збруча. Він вважав, що ідол пов'язаний з тюркськими народами і являє собою пережиток шаманізму, що сягає своїми коріннями в Тибет [24, с. 48-49]. Тюркської версії походження Збруцького ідола дотримується і Л. Захаров, який писав: «Ми не можемо сказати конкретно, якому народові ця (пам'ятка) належить, але ми можемо стверджувати, що це якийсь тюркський народ, який прийшов зі Сходу, можуть бути печеніги або мадяри, бо в цей час два цих народи були жителями південної Росії» [23, с. 282-283].

Питання локації Збруцького ідола до повалення його в річку цікавило багатьох дослідників. П. Батюшков зазначає, що ніхто з археологів на кінець XIX ст. не міг припустити, де на Поділлі міг бути храм чи жертвовник Святовита, але оскільки ідол був знайдений біля Гусятини то, ймовірно, що саме тут відбувались ідолослужіння [1, с. 80-81]. Т. Жебравський припускав, що можливим місцем розташування ідола була гора Замчисько. А. Кіркор вважав, що можливим місцем святилища була гора Соколиха, біля якої тече р. Збруч [24, с. 49].

У 1984-1989 роках це питання вдалося вирішити І. Русановій та Б. Тимощуку. Вони виявили святилище, де стояв у давнину Збруцький ідол (святилище на горі Богит). Дослідники з'ясували, що святилище функціонувало аж до середини XIII ст. [22, с. 35].

Серед невіршених питань, час від часу, постає питання справжності даного ідола, оскільки на ньому збереглися залишки червоної фарби, за хімічними аналізами якої можна встановити до якого хронологічного періоду він належить. Але це – питання майбутніх досліджень.

Іванковецькі ідоли. 1951 рр. в с. Іванківці Новоушицького р-ну Хмельницької області, за зверненням місцевого жителя І. Старинського, під керівництвом археолога М. Брайчевського було досліджено залишки язичницького капища. В експедиції також взяли участь: А. Брайчевська, І. Заїздний. Роботи тривали з 20 вересня по 10 жовтня, але через дощ були проведені розвідкові розкопки, ціль яких була з'ясування археологічної стратиграфії пам'ятки в районі розташування кам'яних ідолів, характеру культурного шару, а також зв'язку ідолів з культурними шарами.

Наступного року на місці знахідки ідолів були проведені масштабніші роботи. В експедиції взяли участь В. Довженок, М. Брайчевський, Б. Тимошук та Н. Лінка. Внаслідок проведених робіт були відкриті три антропоморфні кам'яні ідоли. Центром був триликий антропоморфний бог.

Ідол №1. Висота близько 4 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,57 м. Складається з семи великих уламків. Являє собою чотиригранний, грубо обтесаний кам'яний стовп призматичної форми із зображенням у верхній частині людського обличчя.

Ідол №2. Висота – 2,3 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,47 м. Чотириохгранний стовп з трьома обличчями.

Ідол №3. Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Бородатий чоловік зі схрещеними на грудях руками. У лівій руці тримає меч, який розміщений від руки навскоси через тулуб. Внизу з правого боку – насічки у виді тризуба.

Керівник археологічних досліджень Іванковецьких ідолів В. Довженок у статті «Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестровье» (1952) детально описує зображення на ідолах, їх місце розташування. Стосовно триголового бога, автор припускає, що «художник у цьому зображенні намагався зобразити риси жіночого обличчя» (найкраще збережена сторона). Інше обличчя – це чоловіче, оскільки більших розмірів та масивніше; третє обличчя погано збережене, тому стаття розібрати важко [16, с. 138]. З четвертого боку не збереглося ніякого зображення, проте В. Довженок припускає, що тут могло бути людське зображення, можливо воно було рельєфним. «Ті частини, що виступали, зруйнувалися швидше і перетворилися в незрозумілі нерівності» [16, с. 139]. Ідола №3 В. Довженок відносить до скульптури слов'янського типу [16, с. 140]. Датує часом II-VII ст. н. е. [16, с. 142].

М. Брайчевський та В. Довженок опублікували результати своїх археологічних досліджень 1952 р. у статті «Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье», яка була опублікована 1967 р. У своїй роботі вони зазначають, що розкопали святилище, центром якого був кам'яний ідол чотириохликого або трьохликого божества, що стояв у центрі вільної площадки. З півночі, заходу і сходу на відстані 17-20 м розташовувались три невеликі споруди зі стінами, обмашеними глиною. Всередині західної та східної споруд знаходились вогнища, у північній вогнища не було, а було кам'яне мощення, яке, ймовірно, слугу-

вало вівтарем [4, с. 247]. Невеликі розкопки, проведені там, де були знайдені другий та третій ідол, показали наявність господарських та виробничих об'єктів, однак не було виявлено ніякого зв'язку між ними. Дослідники вважають, що обидва ідоли лежали не на тому місці, яке для них призначалось [4, с. 250].

Проблеми ідентифікації Іванковецьких ідолів торкався П. Болтанюк. Він зауважує, що ідол №1 – це Велес, ідол №2 – це Триглава, ідол №3 – це Перун. Дослідник аргументує це тим, що в давніх литовців в пошані були три божества: Перкун, Потримпос і Поклюс, на честь яких було облаштоване головне святилище «Ромове». Він спирається на те, що як слов'янські, так і балтські народи відносяться до індоєвропейської мовної сім'ї, то ж і їхні вірування мають загальне походження та мають подібних богів [2].

Іванковецького триликого ідола М. Брайчевський та В. Довженок пов'язують зі Збруцьким чотирьохликим ідолом. Вони вважають, що на них зображене одне і те ж божество, яке займало почесне місце в слов'янському язичницькому пантеоні. З ними погоджується Б. Рибаків. На його думку, на них зображено одне і те ж божество – Святовид-Род [4; 23].

Щодо Ідола №3, то Р. Забашта висловився так: «статуя-півфігура бородатого персонажа, озброєного палицею, постає аналогічним випадком «варварсько»-античного симбіозу образних систем одного з місцевих богів та римського Геркулеса» [19, с. 25]. Датує дослідник цих ідолів у «межах пізноримського-раньосередньовічного періодів» [19, с. 24-25].

М. Брайчевський та В. Довженок припускають, що Іванковецьке святилище виникло в період розквіту черняхівської культури (близько III-IV ст. н. е.) і продовжувало існувати значно пізніше – можливо й тоді, коли саме поселення вже перестало існувати. Про це свідчать знахідки кераміки середини та другої половини I тис. н. е. До епохи християнізації воно, очевидно, не дожило і, можливо, саме тому ідоли збереглися до наших днів [4, с. 261-262].

І. Русанова та Б. Тимошук піддають сумніву, що «Ідол в Іванківцях на Дністрі міг зберегтися на черняхівському поселенні та простояти на своєму місці у вертикальному положенні півтори тисячі років, як вважають дослідники (М. Брайчевський, В. Довженок – прим. авт.). Два інших ідоли, знайдені поблизу, були явно перевідкладені – один розбитий селянами і закопаний, інший був покладений на межі городу» [22, с. 13]. Вони вважають, що оскільки «при розкопках поряд з ідолами ніяких споруд, окрім кількох ям, звичних для поселень, відкрито не було і немає доказів зв'язку стоячого ідола з черняхівським шаром. На цьому поселенні є знахідки кераміки кінця I тис. н. е. Підстав для датування ідолів у селі Іванківці II-V ст. н. е. недостатньо, скоріш можна думати, що ідоли в пізніший час були звезені сюди з різних місць та покладені біля кладовища» [22, с. 13].

Ставчанські ідоли. У 1963 р. в селі Ставчани Новоушицького р-ну Хмельницької області археологами Г. Хотюном та І. Винокуром проведено дослідження язичницького жертovníка-капища з антропоморфним кам'яним ідолом і кам'яною стелою, на місці присадибної ділянки жителя села С. І. Гром'яка [5].

При розчистці розкопу навколо ідола і конусовидної стели були відкриті рештки давніх кам'яних вимосток-кострищ, де розпалювалися вогнища і в жертву приносився посуд, м'ясо тварин, птахів. Діаметр кострищ від 1 до 1,2 метра.

Ідол №1. Одноликий антропоморфний ідол – це постать бородатого чоловіка з головним убором конічної форми. Волосся підстрижено до рівня потилиці. З тильної сторони добре показані спина і плечі, підкреслені ввігнутою до площини каменю лінією. У нижній частині спини вибито силуетне зображення коня. На спині з правого боку, вище зображення коня, видніється вибите зображення дитячої долоні. Можливо, використовувалась для обряду ініціації (посвяти дітей в дорослі члени громади). У руках ідола – ріг достатку. Висота ідола – 1,9 м, ширина основи – 0,52 м, товщина – 0,28 м. [6, с. 210]

Ідол №2. Кам'яна стела конічної форми з вибитим на ній солярним знаком діаметром 0,24 м. У нижній частині стели вибито знак у виді змія. Висота стели – 1,2 м, ширина в основі – 0,7 м [6, с. 210].

Навколо ідолів на глибині 0,6-0,7 м були виявлені залишки древніх вогнищ, розташування яких складається в певну систему. Від вогнищ залишились скупчення обпаленого каміння, попелу та деревного вугілля. Тут траплялись кістки тварин та черепки від посуду черняхівської культури. І. Винокур та Г. Хотюн у своїй роботі зазначають, що жертovníк з кам'яними ідолами розташовувались на місці поселення черняхівської культури [6, с. 213].

Вище згадані дослідники ідолів «за технікою обробки каменю та за семантикою зображуваного пов'язували їх з язичницькими культами населення Подністров'я першої половини I тис. н. е.». І. Винокур також припускав, що Ставчанський антропоморфний ідол, можливо, є прототипом Збруцького ідола IX-XI ст. [6, с. 213-214].

І. Русанова та Б. Тимошук, щодо вказаного ідола висловлюються так: «Незважаючи на ту обставину, що ідол у с. Ставчани був знайдений на черняхівському поселенні, проте, невеликий розкоп закладений

біля нього, не дав остаточної відповіді на зв'язок ідола з цим селищем. Навколо ідола виявлені вогнища, але це звичайні явища на поселеннях і не доводять існування тут святилища. Ям у материк у для укріплення ідолів виявлено не було, видно ідоли були вкопані в культурний шар поселення, і, відповідно, мають бути віднесені до більш пізнього часу, ніж черняхівський». Дослідники також трактують зображення на спині ідола як довгу косу (опираються на публікації І. Винокура) і тому вбачають в Ставчанському ідолі «скульптуру тюркомовних народів» [22, с. 14]. На підтвердження своєї східної версії про походження ідола, І. Русанова та Б. Тимошук зсилаються на Плетньову: «...Зближує з тюркськими зображеннями і наявність на Ставчанському антропоморфі круглої шапочки, дуже схожої на сферичний шолом, нехарактерний для руських воїнів, проте поширений у степах» [22, с. 14]. Вище згадані дослідники відмічають також, що Ставчанський ідол відрізняється від половецьких положенням рук – у половецьких статуй руки складені разом під животом і тримають посудину, тоді як ідол зі Ставчан у правій зігнутій руці тримає ріг для пиття, а ліва рука в нього опущена. Таке положення рук характерне для багатьох зображень в слов'янських землях (Калюський, Збручський ідол та ін.), але зустрічається і на кипчацьких скульптурах IX-XI ст., поширених у Поволжі та південно-руських степах. Ймовірно, Ставчанський ідол був зроблений під сильним впливом кочовиків. Кочові елементи свідчать про час його створення не раніше кінця I тис. н. е. [22, с. 14]. Сумніви про приналежність Ставчанського ідола слов'янам висловив і Б. Рибаків [23, с. 132].

Найдавніше в колекції музею перебуває **Калюський** ідол. Висота скульптури 2,32 м, ширина основи 0,60 м, товщина – 0,26 м. Знайдена вона наприкінці XIX століття в с. Калюс в Середньому Подністров'ї на території великого поселення черняхівської культури. Скульптура зображує чоловіка з добре модельованою головою, рогом тура (рогом достатку) в правій руці та коржем – у лівій. Ідол нагадує Святовита-Рода, хоча обличчя й не має. Воно відбите, зосталась лише борода. Датування ідола – II-VI ст. н. е.

І. Винокур зазначає, що «калюський ідол потрапив у музей ще до Великої Вітчизняної війни, проте, ніяких детальних свідчень про цю знахідку не збереглося, оскільки вся документація була знищена під час війни» [6, с. 140].

Про той факт, що це Святовит, свідчить опис святкування днів Святовита Саксоном Граматиком. Він детально описує, як у балтійських слов'ян на острові Рюгені у святилищі Святовита відбувався обряд на честь божества. Перший день йшов на впорядкування дерев'яного храму. На другий день народ збирався перед входом у храм і жрець приносив у жертву ріг з вином (припускають, що правильніше вважати – з медом) та просив примноження багатства та нових перемог. Ріг він вкладав у праву руку ідола Святовита. Далі приносили в жертву круглий медовий пиріг висотою майже в людський ріст. Жрець ставив пиріг між собою та народом й запитував, чи видно його за пирогом. Якщо відповідали, що його видно, то жрець висловлював побажання, щоб наступного року ті ж самі люди не змогли би його бачити (за пирогом). Однак це не означало, що він бажав смерті собі чи своїм землякам, було лиш побажанням ще більшого врожаю наступного року [23, с. 260].

За матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення в камені та за семантикою того, що зображується, цю скульптуру можна об'єднати в середньодністровську групу (ідоли в Іванківцях, Ставчанах, Пижівці), яка датується матеріалами черняхівської культури III-IV ст. н. е. [20].

Юрковецький ідол. У 1972 р. під час земляних робіт поблизу с. Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області (15 км від місця знахідки Збручанського ідола) виявлено антропоморфну кам'яну скульптуру. Збереглася верхня частина скульптури, яка зображує чоловічу постать. На голові – шапка, на бородатому обличчі помітні очі, ніс та рот. Добре модельовані плечі, шия, обличчя та конічна шапка. Ідол датується V-VII ст. н. е. Висота скульптури – 0,85 м, ширина основи – 0,5 м, товщина – 0,26 м. Про знахідку цього ідола зафіксовано в статті І. Винокура, А. Гуцала та С. Баженової «Роботи в Хмельницькій області». Дослідники датують скульптуру серединою I тис. н. е. Вони спираються на знахідки біля ідола (методом шурфування) кераміки черняхівської культури, а також кераміки VI-VII ст. н. е. [10].

Пижівський ідол. Скульптура має антропоморфну форму, голова відбита. Висота знайденої частини (без голови) становить 3,48 м, ширина в плечах 0,47, товщина 0,17. У нижній частині стела звужується до 0,31×0,20 м [14, с. 162]. На лицевій стороні горизонтальні округлі виїмки. По середині скульптури по вертикальній осі представлено ромб, овальна виїмка на півколо. У нижній частині вибито ромб більших розмірів. Ідол датується VII-III ст. до н. е. [14].

Скульптура знайдена біля с. Пижівка Новоушицького району Хмельницької області. Вперше ідол згадується в «Археологічній карті Подільської губернії» Ю. Сіцинського у 1901 році. У тексті зазначається, що біля села Пижівка, на кордоні з селом Лоївці, є кам'яний стовп, іменований «бабою» [29].

1999 року його знайшов С. Семенчук під час обстеження урочища Пижівська Дубина. У 2000 році було проведено обстеження місцезнаходження скульптури експедицією на чолі з І. Винокуром. За результатами попереднього обстеження, І. Винокур відніс дану стелу до пам'яток черняхівської культури II-V ст. [9, с. 128].

Для збереження пам'ятки, за ініціативи доцента Кам'янця-Подільського національного університету ім. І. Огієнка А. Гуцала та наукового працівника Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Р. Йолтуховського, 2010 року вдалося організувати археологічну експедицію. В експедиції прийняли участь викладачі університету А. Гуцал (керівник) й В. Гуцал, наукові співробітники музею-заповідника Р. Йолтуховський та П. Болтанюк. Експедицією було проведено археологічні розкопки на місці розташування ідола, а сам ідол був перевезений у відділ старожитностей музею-заповідника [14, с. 161-162].

Дослідженнями на площі шурфа розміром 5×5 м виявлено розтирач сферичної форми, одна зі сторін якого фіксується робочою. З'ясовано також остаточні розміри ідола та стратиграфію шурфа. Спираючись на знахідки та семантичні ознаки, Пижівську скульптуру В. Гуцал та П. Болтанюк датують початком раннього залізного віку. У своєму дослідженні автори подають інформацію про археологічне дослідження ділянки навколо ідола.

Вони подають опис та атрибуують зображення на ідолі. Ромб у верхній частині ідола дослідники трактують як ромбічні деталі ритуального одягу, про що свідчить асиметричність зображення та деяка нерівність ліній. Трактують інші ромби дослідники не подають. Вони відзначають асиметричність верхнього та нижнього ромбів, пояснюючи це тим, що антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання (тобто могла стояти в півоберта до глядача) [14, с. 163].

Стосовно датування ідола, то вказані дослідники відносять його до скіфського періоду, спираючись на дослідження В. Ольховського та Г. Євдокімова, за якими така ознака як відсутність моделювання шиї, рук, ніг та інших можливих атрибутів є характерною ознакою для ранніх скіфів. Дослідники припускають, що можливо Пижівська статуя є сучасницею Лоевецької [14, с. 163-164].

Лоевецький ідол. Він був виявлений під час археологічної розвідки в Новоушицькому р-ні у дворі жителя с. Березівка В. Стадницького. Статуя виготовлена з пісковика. Це кам'яна брила завтовшки не менше 25 см. Нижня частина статуї не збереглась. Розміри знайденого фрагмента становлять: висота – 54 см., ширина в плечах – 40 см., товщина – 18-20 см. Розміри та форми говорять про те, що майстер намагався реалістично повторити натуральні пропорції людської статури. Чітко виділяються очі, ніс, рот. Ши́я немовби посаджена на плечі, на ній зображена прикраса – гривна. Також на статуї простежуються елементи одягу. Дослідники Лоевецької статуї В. Гуцал та С. Семенчук припускають, що одяг, зображений на статуї – це каптан, оскільки показано подвійні шви вздовж борта і нашиті металеві оздобы. Вони віднаходять аналогії такому одягу на скіфській торевтиці (мистецтво рельєфної обробки скульптурних художніх виробів з металу). Лоевецька статуя має ознаки ранньоскіфських кам'яних баб: відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни. Дослідники датують статую VII ст. до н. е. [15, с. 116-118].

Суржинецький ідол. Виявлений ідол на початку 70-х років XX століття і введений до наукового обігу І. Винокуром та А. Гуцалом. У ході розвідки на терасі лівого берега р. Тернавки праворуч від траси на Стару Ушицю дослідники зафіксували поселення черняхівської культури II-V століть нашої ери, празько-корчацької культури VI-VII століть та періоду Київської Русі XI-XIII століть.

У 2000-х роках дослідження ідола провів кандидат історичних наук П. Нечитайло, який нині очолює Кам'янець-Подільську архітектурно-археологічну експедицію.

25-27 липня 2016 р. працювала українсько-польська археологічна експедиція, яка займалася дослідженням та перевезенням ідола до дворику Музею старожитностей. Ініціатором події став Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, який і профінансував акцію. Від музею участь взяли співробітники І. Старенький, Д. Кондратюк, К. Мельничук. З Польщі прибули відомий польський археолог, професор Жешувського університету М. Парчевський, професор цього ж університету Я. Теслік, професор Ягеллонського університету з Кракова Е. Теслік, львів'яни – науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Н. Войцешук, Л. Вовк та О. Теліщак. Долучилися також до експедиції Р. Кондров, В. Орищук, Я. Зайшлюк [30, с. 6].

На думку П. Нечитайла, «Суржинецький ідол являється нічим іншим як менгіром – доісторичною пам'яткою мегалітичної культури, що є вертикально поставленим кам'яним блоком (стовпом, брилою). Такі скульптури характерні переважно для пізнього неоліту. Найближче до Поділля менгіри розташовані на території Криму та Кіровоградщини» [21, с. 37]. Також П. Нечитайло виділяє 2 етапи його використання. Перший – менгір – це стовп з чотирикутною основою та заокругленою, розширеною вершиною, відділеною від основи борозенкою; другий – йому надали восьмикутної форми, пошкодивши роздільний ровик. Дослідник вбачає в даному ідолі фалоподібні риси: заглиблення, що розмежовує стовп та округла розширена верхня частина [21, с. 39].

Важливою є хронологічна приналежність ідола. У ході археологічного дослідження з'ясувалося, що він розташовувався не на місці капища і був сюди перевезений та встановлений, найімовірніше, як межо-

вий знак. Відбулося це в другій половині XIX століття, адже матеріал із впускної ями датується саме цим періодом. Цікаво також, що з північної сторони знаходилося заглиблення, яке було заповнене скляним та керамічним матеріалом першої половини – середини XX століття. Окрім того, неподалік ідола виявлено матеріал трипільської культури та Київської Русі. Отже, на сьогодні достеменно невідомо, де саме знаходилося капище, на якому стояв ідол.

Ідол має заокруглене навершя та основу у формі восьмикутника з розмірами 0,24×0,1×0,23×0,14×0,28×0,1×0,27×0,1 м. Південна сторона навершя пошкоджена, саме в цій частині й могло бути обличчя ідола. У місці переходу від основної частини стовпа до навершя чітко читається заглиблений ровик, який і розділяв їх. На Суржинецькому ідолі можна побачити значну кількість хрестоподібних зображень. На думку Н. Хамайко та О. Комара, завдяки набиттю хрестів на язичницьких зображеннях відбувалася процедура «вигнання біса з каменю», що дозволяло християнам не сприймати язичницької семантики ідолів, а останнім успішно пережити християнізацію земель [19]. На стовпі прослідковуються зображення латинських, рівнораменних хрестів, рівнораменного «корсунського» хреста з символічної «голгофою» та хрест з отворами (лунками) на кінцях рамен.

П. Нечитайло та І. Старенький виділяють два етапи використання ідола: «язичницький» та «християнський». Що ж до з'ясування дати та історичної приналежності ідола, то на сьогодні це питання залишається відкритим і потребує дослідження. Насамперед, ідол не знаходився на місці капища, будучи вирваним із середовища, перевезеним та встановленим як межовий знак. Зафіксований біля нього матеріал не може бути датуючим, а тільки вказувати на час його встановлення як знаку. Ще одним нюансом є те, що на сьогодні не знайдено більш-менш точних аналогій Суржинецького ідола, які були би чітко датовані та атрибутовані [30].

І. Винокур в одній зі своїх праць зазначає: «антропоморфні язичеські статуї Середнього Подністрів'я за матеріалом, технікою, манерою й семантикою зображень безсумнівно становлять єдине ціле. Всі вони в перетині квадратні або прямокутні. Загальні зовнішні ознаки скульптур також досить одноманітні. Вони являють собою чоловічі бородаті фігури. Деякі з них відрізняються тим, що тримають у руках ріг (Ставчани, Іванківці, Калюс). Цікаво, що статуї без рогу, як правило, більш високі. Високі ідоли без рогу бувають одноликими і з декількома ликами. Всі зображення з рогом у руках одноликі. Ідоли, виявлені в районі Дністра, виготовлені з місцевого каменю-вапняку. Таким чином, якщо говорити про типологію антропоморфних статуй Середнього Подністрів'я, можна відзначити два основних композиційних рішення: бородаті чоловічі фігури з рогом у руках і бородаті чоловічі фігури без рогу. Характерною рисою язичницьких статуй без рогу є наявність серед них як одноликих зображень, так і фігур з декількома ликами. Відзначимо також сполучення зображення рогу й коня, що наявні на Ставчанському ідолі. Це зближає зазначену скульптуру зі Збруцьким ідолом» [6, с. 141].

Якщо проаналізувати ідоли, представлені в колекції, то всі вони в основі чотириохгранні. Дослідники відзначають їх схожість між собою. Можливо, це пов'язано з середньо-дністровським язичницьким центром, про існування якого припускають І. Винокур та С. Семенчук. Якщо Іванковецькі та Ставчанські ідоли були знайдені на місці капищ, то Пижівський, Суржинецький були забрані з капищ та поставлені як межові стовпи, що ускладнює їх дослідження. Досить мало інформації ми маємо про Калюського та Юрковецького ідолів, але ці питання вартують окремого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Батюшков П. Н. Каменный идол древне-славянского бога Световита / П. Н. Батюшков // Подолия. Историческое описание. – СПб, 1891. – С. 80-81.
2. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли: спроба ідентифікації / П.А. Болтанюк // Археологічні студії «Меджибіж»: наук. щорічн. 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7-15.
3. Брайчевский М. Ю. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре / М. Ю. Брайчевський // КСИИМК. – 1953. – Вып. 52. – С.43-53.
4. Брайчевский М. Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М. Ю. Брайчевський, В. И. Довженок // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 238-262.
5. Винокур И. С. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье / И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн // СА. – 1964. – № 4. – С. 210-214.
6. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 136-143.
7. Винокур И. С. Работы Подольской экспедиции / И. С. Винокур, А. Ф. Гуцал // Археологические открытия 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С.255-256.

8. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. / І. С. Винокур. – К., 1972. – 109 с.
9. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000. – 376 с.
10. Винокур І. С. Работы в Хмельницкой области / И. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. Э. Баженова // Археологические открытия 1972 года. – М.: Наука, 1973. – С.264-265.
11. Винокур І. С. Монументальна скульптура слов'ян / І. С. Винокур, Р. В. Забашта // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 65-77.
12. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 292-294.
13. Гуревич Ф. Д. Збручский идол / Ф. Д. Гуревич // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Ленинград, 1941. – Вып. VI. – С. 283-285.
14. Гуцал В. А. Ідол із села Пиживка / В. А. Гуцал, П. А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 161-164.
15. Гуцал В. А. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі / В. А. Гуцал, С. О. Семенчук // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр.: зб. наук. пр. – К.: ІА НАНУ, 2004. – Вип. 6. – С. 116-118.
16. Довженко В. И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье / В. И. Довженко // КСИИМК. – 1952. – Вып. XLVIII. – С. 136-142.
17. Забашта Р. До генези багатоголових/багатоличинних сакральних зображень слов'ян-язичників / Р. Забашта // Третій Міжнародний конгрес українців. Філософія, історія культури, освіта: доп. та повідомл. – Х., 1996. – С. 192-197.
18. Забашта Р. До питання атрибуції язичницької монументальної скульптури теренів Середньої Наддністрянщини (за архівними матеріалами) / Р. Забашта // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян: матер. наук. конф. – Л., 1998. – С. 134-146.
19. Забашта Р. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) / Р. Забашта ... К.: ІМФЕ НАН України, 2009. — № 3(27). — С. 20-39.
20. Калюський ідол. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
21. Нечитайло П. Менгір із с. Сурженці / П. Нечитайло // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 37-40.
22. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М.: Изд-во «Ладога-100», 2007. – 304 с.
23. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 606 с.
24. Семенчук С. О. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури населення лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н. е. – першій половині I тис. н. е. / С. О. Семенчук // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 46-50.
25. Семенчук С. О. Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я: історія та археологія / С. О. Семенчук // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Вип.9. – С. 167-175.
26. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі / С. О. Семенчук // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 31-35.
27. Семенчук С. О. Язичницькі святилища ранньосередньовічної доби в Середньому Подністров'ї / С. О. Семенчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т.19. – С.390-397.
28. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 172-177.
29. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 133-197.
30. Старенький І. Таємничий Суржинський ідол / Ігор Старенький // Ключ. – 2016. – 12 серп. (№32(235)). – С. 6.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

Рис. 7.

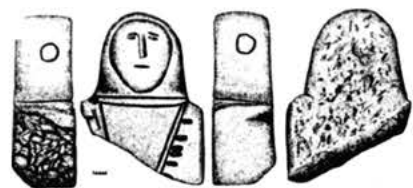

Рис. 8.

Рис. 9.